



Przemiany w deklinacji polskiej: rzeczownik rodzaju żeńskiego

- [Wprowadzenie](#)
- [Przeczytaj](#)
- [Audiobook](#)
- [Sprawdź się](#)
- [Dla nauczyciela](#)



Przemiany w deklinacji polskiej: rzeczownik rodzaju żeńskiego

Rzeczowniki żeńskie w epoce prasłowiańskiej należały do kilku deklinacji, czyli typów odmiany, których wyróżnikiem był tzw. temat (stąd nazwy: deklinacja -o-tematowa, -jo-tematowa, -i-tematowa i in.). Prasłowiańska deklinacja tematowa przeobraziła się na gruncie polszczyzny w deklinację rodzajową. Takie wyrazy jak *rzeka*, *dusza*, *noc*, *krew*, *macierz* niegdyś należały do różnych typów i podtypów deklinacyjnych. Z dzisiejszego punktu widzenia rzeczowniki żeńskie odmieniają się dwojako, w zależności od tego, czy są: 1) zakończone na samogłoskę, 2) zakończone na spółgłoskę.

Twoje cele

- Przeanalizujesz rozwój rzeczownika rodzaju żeńskiego.
- Rozpoznasz dawne formy fleksyjne rzeczownika rodzaju żeńskiego.
- Wskażesz poprawne i niepoprawne formy gramatyczne.
- Poszerzysz swoją wiedzę z zakresu polskiej fleksji.

Przeczytaj

Odmiana rzeczowników o zakończeniu samogłoskowym

Jest to grupa rzeczowników żeńskich o różnym pochodzeniu, reprezentujących różne kręgi znaczeniowe, ale wspólnych pod względem posiadania końcówki samogłoskowej w mianowniku l.p. Należą do tego podzbioru rzeczowniki takie jak: żona, dusza, bogini, studnia.

Liczba pojedyncza

Mianownik

Rzeczowniki o temacie twardym zachowały starą końcówkę -a. Rzeczowniki miękkotematowe miały końcówkę -i w wyrazach takich jak bogini, pani, albo pochylone -ǫ (żądza, tęcza, dola), rzadziej jasne -a (źmija, nadzieja, twórca). Pochylone -ǫ przyjęły też rzeczowniki zapożyczone zakończone na -ja, które w staropolszczyźnie były o sylabę dłuższe, np. Maryja, komedyja, infamija (dziś: Maria, komedia, infamia).

Dopełniacz

Pierwotną końcówką dopełniacza rzeczowników żeńskich miękkotematowych (z deklinacji -ja-tematowej) była samogłoska -ě, która w staropolszczyźnie przeszła w -e. Ta końcówka fleksyjna występowała w tekstach aż do XVIII wieku, np. (nie ma) dusze, ziemię itd. Później zastąpiła ją końcówka -i/-y na wzór rzeczowników twar-dotematowych: (nie ma) duszy, ziemi.

Biernik

Rzeczowniki zakończone w mianowniku na -a mają od najdawniejszych czasów biernikową końcówkę -ę, natomiast te zakończone w mianowniku na -ã (z dawnego -ija) oraz -i miały niegdyś w bierniku końcówkę -ą: (widzę) pustynią, tęczą, boginią, panią. Ta końcówka utrzymała się mniej więcej do połowy XVIII wieku, a ślad po niej pozostał w bierniku liczby pojedynczej od wyrazu pani (widzę panią, nie *widzę panię).

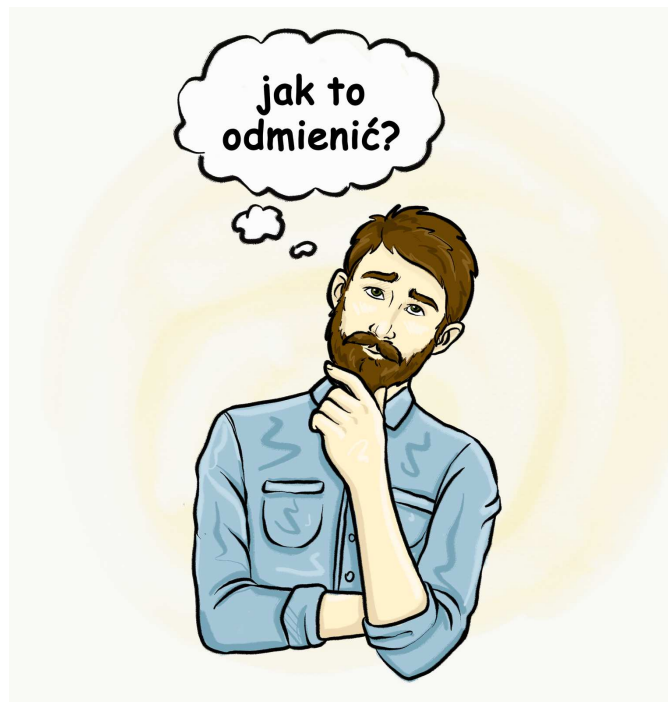
Liczba mnoga

Dopełniacz

Dopełniacz l.mn. rzeczowników żeńskich deklinacji III pierwotnie miał końcówkę -ѣ/-ь. Po zaniku *jeru* tworzącego taką końcówkę powstała końcówka zerowa, przez co forma dopełniacza l.mn. zyskała postać samego tematu wyrazu. Przykładowo w wyrazie *żona* forma dopełniacza l.mn. *żon* stała się formalnie tożsama z tematem tego wyrazu: *żon-*. Różnice są natomiast rezultatem wymian fonetycznych, takich jak wzdłużenia zastępcze i pochylenia samogłosek (por. męka – mąk, krowa – krów itd.) lub obecność *e* ruchomego (matka – matek, trumna – trumien, bitwa – bitew). Rzeczowniki, które w mianowniku kończą się na -nia (studnia), mają w dopełniaczu l.mn. końcówkę -i (studni).

Celownik

Pierwotnie celownik l.mn. rzeczowników deklinacji -a-/-ja-tematowej miał końcówkę -am. Takie formy można spotkać w tekstach staropolskich: duszam, paniam itd. Po wyrównaniu analogicznym z celownikiem l.mn. rzeczowników męskich i nijakich końcówka -am zmieniła się na -om, tak jak w dzisiejszych formach duszom, paniom.



Źródło: Englishsquare.pl sp. z o.o. a licencja CC BY SA 3.0.

ODMIANA RZECZOWNIKÓW O ZAKOŃCZENIU SPÓŁGŁOSKOWYM

Do tych rzeczowników należą m.in. kość, krew, macierz. Genezy ich końcówek były różne, ale najważniejsze jest to, że ostatecznie wszystkie przyjęły w mianowniku końcówkę zerową.

Liczba pojedyncza

Mianownik-biernik

Mianownik i biernik były i są sobie równe. Obie formy kończą się na spółgłoskę. Zanik wygłosowego jeru powodował niekiedy wzdłużenie zastępcze lub pojawienie się e ruchomego, por. gałąź – gałęzi, wieś – wsi. Rzeczowniki kończące się na -ew, jak krew, chorągiew, cerkiew, marchew należały niegdyś do deklinacji V -ū-tematowej, w której mianownik kończył się na -y, stąd gdzieś w tekstach staropolskich można spotkać formę kry 'krew'. Macierz z kolei to pierwotnie forma biernikowa, która przeszła do mianownika, wcześniej brzmiącego mać (mati).

Dopełniacz, celownik, miejscownik i wołacz

We wszystkich tych przypadkach niemal powszechnie od najdawniejszych czasów występuje końcówka -i (po stwardniałych spółgłoskach -y). Jedynie w przypadku rzeczowników na -ew oraz wyrazu macierz do końca XVIII wieku w dopełniaczu i miejscowniku funkcjonowała końcówka -e, później wyrównana także do -i/-y.

Liczba mnoga

Mianownik, biernik i wołacz

Pierwotna jest końcówka -i-/-y- (np. myszy, kości) natomiast innowację stanowiła końcówka -e, przejęta z deklinacji -ja-tematowej (gałęzie, kiście). Współcześnie występują wahania między obiema końcówkami, np. dopuszczalne są formy postaci – postacie, osi : osie itd.

Celownik

Podobnie jak w rzeczownikach z dawnej deklinacji -a-/-ja-tematowej, ukonstytuowała się końcówka -om, przejęta od rzeczowników męskich i nijakich (kościom, myszom, gałęziom).

Narzędnik

Pierwotną końcówką narzędnika l.mn. rzeczowników żeńskich zakończonych na spółgłoskę było -mi, które zachowało się w niektórych wyrazach (por. kośćmi, dłońmi, nićmi). Jednak przewagę ma końcówka -ami, przejęta z narzędnika rzeczowników żeńskich z dawnej deklinacji -a/-ja.

Miejscownik

W miejscowniku l.mn. pierwotną końcówkę -ech (kościach, postaciach) zastąpiła końcówka -ach (kościach, postaciach). Ta końcówka, jak i końcówka narzędnika, były bardzo produktywne i miały duży wpływ na pozostałe deklinacje (por. mężach, latach, synach,kościach, imionach).

Słownik

deklinacja

(łac. *declinatio*) odmiana rzeczownika, przymiotnika, zaimka lub liczebnika przez przypadki i liczby; też: zespół form fleksyjnych wyrazów odmieniających się w określony sposób

jer

półsamogłoska występująca w języku prasłowiańskim, charakteryzująca się krótszym niż inne samogłoski czasem wymawiania; istniały dwa jery: przedni (miękczący), zapisywany znakiem *ь*, i tylny (niemiękczący), zapisywany znakiem *ѣ*

rzeczowniki miękkotematowe

grupa rzeczowników, których temat (część wyrazu pozostała po odcięciu końcówki fleksyjnej) kończy się na spółgłoskę miękką (np. *ć* – *ciocia*, *ń* – *kania*, *j* – *źmija*) lub funkcjonalnie miękką (np. *dz* – *wiedza*, *sz* – *dusza*, *l* – *mila*)

rzeczowniki twar-dotematowe

grupa rzeczowników, których temat (część wyrazu pozostała po odcięciu końcówki fleksyjnej) kończy się na spółgłoskę twardą (np. *t* – *sałata*; *n* – *żona*, *z* – *muza*, *r* – *wiara* itd.)

Audiobook

Polecenie 1

Napisz, jakie końcówki przyjmują obecnie rzeczowniki w dopełniaczu liczby mnogiej.

Źródło: Karolina Traczyk, „Poczwara w najforemniejszym języku”. *O formach typu ómów, pchłów i piekłów*, [w:] *Badania diachroniczne w Polsce*, pod red. D. Lipińskiego i K.T. Witczaka, Łódź 2015.

Polecenie 2

Odwołując się do multimedium i własnych doświadczeń językowych, wyjaśnij, jaka obecnie końcówka występuje najczęściej w dopełniaczu liczby mnogiej. Czy może ona pełnić funkcję demorfologizacji rodzaju?

Słownik

demorfologizacja rodzaju

utrata wyrazistości morfologicznej – końcówki fleksyjne (w odmianie) nie określają rodzaju rzeczownika

dystrybucja końcówek fleksyjnych

(łac. *distributio* – podział) zbiór kontekstów, w których może się pojawić dana końcówka fleksyjna

morfologizacja

(gr. *morphē* – kształt, *lógos* – nauka) powiązanie pewnych cech fonetycznych z formami gramatycznymi

Sprawdź się

Pokaż ćwiczenia:   

Ćwiczenie 1



Zaznacz tę prasłowiańską deklinację, do której nie należały rzeczowniki rodzaju żeńskiego.

-ū-tematowa

-ja-tematowa

-o-tematowa

-a-tematowa

-i-tematowa

-r-tematowa

Ćwiczenie 2



Oceń prawdziwość zdań dotyczących przemian w deklinacji rzeczowników żeńskich.

Twierdzenie	Prawda	Fałsz
Końcówka mianownika l.p. decydowała o końcówce biernika l.p.	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Rzeczowniki o zakończeniu spółgłoskowym to np. krew, studnia, bogini.	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Końcówka -ami całkowicie zdominowała narzędnik l.mn. rzeczowników żeńskich.	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Mianownik, biernik i wołacz l. mn. są sobie równe.	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

Ćwiczenie 3



Połącz nazwę zjawiska fonetycznego z parą mianownika l.p. i dopełniacza l.mn.

noga : nóg

wzdłużenie zastępcze

córka : córek

e ruchome

Ćwiczenie 4



Która forma mianownika-biernika-wołacza l.mn. wyrazu *postać* jest poprawna? Zaznacz jedną właściwą odpowiedź.

postacie

obie formy są poprawne

postaci

Ćwiczenie 5



W *Psalterzu floriańskim*, w Ps. 78, w. 11, pojawia się fragment: „pomsta krwi sług twojich, jaż rozlita jest”. Zapisz przypadek i liczbę formy *krwie*.

Ćwiczenie 6



W którym szeregu występują rzeczowniki miękkotematowe?

żona, cerkiew, marchew

mysz, kość, dusza

kobieta, kość, ciocia

Ćwiczenie 7



Uzupełnij fragment tekstu, dotyczący deklinacji rzeczowników żeńskich w gwarach, o brakujące elementy.

W niektórych gwarach zachowały się różnice między końcówkami używanymi po tematach twardych i miękkich w dopełniaczu i bierniku. Różnice te są odbiciem stanu staropolskiego i zachowywane są głównie na południu Polski. W po spółgłoskach występuje końcówka -e (od granice, do piwnice, ze studnie, z kuźnie); w rzeczowników występuje końcówka -ą (kopiemy studnią, zjeździłem Rumunią, widziałem wieżą).

mianowniku

dopełniaczu

twardotematowych

twardych

miękkich i stwardniałych

bierniku

narzędniku

twardych i miękkich

miękkotematowych

żeńskich

Źródło: Barbara Bartnicka-Dąbkowska, *Podstawowe wiadomości z dialektologii polskiej z ćwiczeniami*, pod red. Bronisława Wieczorkiewicza, Warszawa 1959, s. 50–51

Ćwiczenie 8



W poniższym fragmencie *Biblii Królowej Zofii* (z połowy XV w.) zaznacz kolorem niebieskim formy fleksyjne wyrazu ziemia, które dochowały się w polszczyźnie do dziś, a kolorem czerwonym formy, które wyszły z użycia. Następnie dokończ zdania, określając przypadek i liczbę zaznaczonych form.

niebieski

czerwony

⟨4⟩ To to są porodzenie nieba i ziemię, gdyż są stworzony tego dnia, gdyż Bog udziałał niebo i ziemię , ⟨5⟩ i wszelką chroślinę polską, pirzwej niż wyszła na ziemię , i wszelkie ziele po krajinach, drzewiej niżli jest płod niosta, bo tegdy Bog nie spuszczał dżdza na ziemię a człowiek nie był, jeż to by działał ziemię . ⟨6⟩ Ale promienie wodne wsptywały z ziemię , umiękcżając każdy pagorek ziemski. ⟨7⟩ Potem stworzył Pan Bog człowieka z jitu ziemię i wtchnął w oblicze jego *wtchnieniem żywota [...].

Źródło: *Biblia królowej Zofii, Genesis, II, 4–7*, w: Wiesław Wydra, Wojciech Ryszard Rzepka, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław 1984, s. 62.

Formy, które przetrwały we współczesnym języku polskim (kolor niebieski), to formy

Formy, które od średniowiecza wyszły z użycia (kolor czerwony), to formy

Dla nauczyciela

Autor: Anna Grabarczyk

Przedmiot: Język polski

Temat: Przemiany w deklinacji polskiej: rzeczownik rodzaju żeńskiego

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum, zakres podstawowy i rozszerzony

Podstawa programowa:

Zakres podstawowy

Cele kształcenia – wymagania ogólne

II. Kształcenie językowe.

1. Pogłębianie funkcjonalnej wiedzy z zakresu nauki o języku.

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

II. Kształcenie językowe.

1. Gramatyka języka polskiego. Uczeń:

1) wykorzystuje wiedzę z dziedziny fleksji, słowotwórstwa, frazeologii i składni w analizie i interpretacji tekstów oraz tworzeniu własnych wypowiedzi;

III. Tworzenie wypowiedzi.

2. Mówienie i pisanie. Uczeń:

6) tworzy spójne wypowiedzi w następujących formach gatunkowych: wypowiedź o charakterze argumentacyjnym, referat, szkic interpretacyjny, szkic krytyczny, definicja, hasło encyklopedyczne, notatka syntetyzująca;

IV. Samokształcenie.

9. wykorzystuje multimedialne źródła informacji oraz dokonuje ich krytycznej oceny;

11. korzysta z zasobów multimedialnych, np. z: bibliotek, słowników on-line, wydawnictw e-book, autorskich stron internetowych; dokonuje wyboru źródeł

internetowych, uwzględniając kryterium poprawności rzeczowej oraz krytycznie ocenia ich zawartość;

Zakres rozszerzony

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

II. Kształcenie językowe.

1. Gramatyka języka polskiego. Uczeń: spełnia wymagania określone dla zakresu podstawowego, a ponadto rozumie proces kształtowania się systemu gramatycznego i potrafi wskazać jego elementy we fleksji, fonetyce i składni.

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji;
- kompetencje w zakresie wielojęzyczności;
- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje obywatelskie;
- kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej.

Cele lekcji. Uczeń:

- wybiera przykłady przemian rzeczowników w internetowej poradni językowej;
- tworzy mapę myśli na temat deklinacji rzeczowników rodzaju żeńskiego;
- wyjaśnia, jaka obecnie końcówka występuje najczęściej w dopełniaczu liczby mnogiej;
- redaguje notatkę syntetyzującą.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konektywizm.

Metody i techniki nauczania:

- ćwiczeń przedmiotowych;
- z użyciem komputera;
- mapa myśli.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w parach;
- praca w grupach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda.

Przebieg lekcji

Przed lekcją:

1. Nauczyciel prosi uczniów, aby odszukali w poradni językowej <https://sjp.pwn.pl/> przykłady przemian wybranych rzeczowników rodzaju żeńskiego.

Faza wprowadzająca:

1. Uczniowie prezentują znalezione w domu przykłady, np.
W kolędzie są aniołowie „ze skrzydły białymi”, a w *Panu Tadeuszu* konfederatka „z czaplino pióro”. Znalazłem więcej cytatów z pióro – we wszystkich był to narzędzie. Jest zatem pióro (skrzydły itp.) wyłącznie narzędziem czy zbyt pochopny to wniosek? Rzeczowniki pióro i skrzydło odmieniały się według deklinacji nijakiej twarodematowej. Tylko w N. lm. miały końcówkę -y (pióro, skrzydły); została ona zastąpiona przez -ami (z deklinacji żeńskiej). Dawna końcówka -y przetrwała jeszcze w wyrażeniach typu przed laty, dobrymi słowy.
Krystyna Długosz-Kurczabowa, Uniwersytet Warszawski
2. Nauczyciel informuje, że przez lata zmieniała się deklinacja rzeczowników w każdym rodzaju, z tym że na tej lekcji będą omawiane rzeczowniki rodzaju żeńskiego. Może podać konkretny przykład, choćby wyraz *planeta*.
„[...] w XVI wieku rzeczownik *planeta* miał rodzaj męski zgodnie z jego grecką i łacińską etymologią. Stopniowo pod wpływem analogii do polskich rzeczowników żeńskich z końcówką -a (a taką nietypową dla rzeczowników męskich końcówkę miał analizowany rzeczownik) zaczął być traktowany jako rzeczownik żeński. *Słownik polszczyzny XVI wieku* notuje 74 użycia leksemu *planeta* w rodzaju męskim i tylko 25 w rodzaju żeńskim. Według *Słownika* również forma dopełniacza liczby mnogiej *planetow* jest częstsza (wyekscerpowano 39 takich form) niż współczesna forma *planet* (formy tej użyto 26 razy)”.
Stafeńczyk W.T, *Kategoria rodzaju i przypadku polskiego rzeczownika. Próba synchronicznej analizy morfologicznej*, Kraków 2007.

Faza realizacyjna:

1. Nauczyciel wspólnie z uczniami tworzy na dużym arkuszu papieru mapę myśli związaną z informacjami zamieszczonymi w sekcji „Przeczytaj”.
2. Uczniowie w parach wykonują polecenia z sekcji „Audiobook”. Chętne osoby odczytują gotowe rozwiązania.

3. Uczniowie przechodzą do sekcji „Sprawdź się” i również w parach pracują nad ćwiczeniami 2, 5, 7 i 8. Pozostałe zadania wykonywane są indywidualnie.

Faza podsumowująca:

1. Nauczyciel wiesza w widocznym miejscu w klasie gotową mapę myśli. Prosi chętną osobę o podsumowanie wiadomości na temat przemian w deklinacji rzeczowników rodzaju żeńskiego.

Praca domowa:

1. Przygotuj notatkę syntetyzującą na temat przemian w deklinacji polskiej rzeczowników rodzaju żeńskiego.

Materiały pomocnicze:

- Stafeńczyk W.T, *Kategoria rodzaju i przypadku polskiego rzeczownika. Próba synchronicznej analizy morfologicznej*, Kraków 2007.
- Książek-Bryłowa W., Skubalanka T., *Wariantywność polskiej fleksji*, Wrocław 1992

Wskazówki metodyczne

- Uczniowie mogą przed lekcją zapoznać się z multimediami z sekcji „Audiobook”, aby aktywnie uczestniczyć w zajęciach i pogłębiać swoją wiedzę.